

Qalib SAYILOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutu
e-mail: qalibsayilov@mail.ru

MİLLİ FOLKLORDA İSLAM DİNİNİN POETİK TƏSVİRLƏRİ

Galib Sayilov

THE POETICAL DESCRIPTIONS OF THE ISLAMIC RELIGION IN NATIONAL FOLKLOR

Summary

The religion is a very complex phenomenon as the public consciousness. One of the branches of the expression of the myth-religion relationships is magic-religion relations. The magic is closely related to the mythology on the one hand and on the other hand it is related with the religion. Magician is the practice of gambling based on the mythical religious imagination system. The ideological basis of this practice, the basis of belief forms the formation of primitive religious imaginations. The religious views have the polytheist and monotheistic structure. The most controversial issue in the history of Turkish religion is the concept of "religion godliness". "Godism" (in other words, "tengrianstvo") is the name given by the investigators to the belief system standing in the centre of the image God (Tengri). The ancient Turks knew God in the name of Allah. In the Godism the transition from the polytheist beliefs to the monotheism is observed. Its signs have kept itself in the epos "Kitabi-Dede Gorgud". The transformation to the Islam has protected itself in Azerbaijan folklore in many levels and elements belonging to it: Idea: God is Allah. Cosmography: Fly - Paradise, Damu - Hell. Paremiology - speech folklore. Ceremony behavioral formulas. Ashug activity.

Key words: folklore, Azerbaijan folklore, religion, Islam religion, mythology-religion, polytheism, monotheism, Godism

Галиб Сайылов

ПОЭТИЧЕСКОЕ ОТРАЖЕНИЕ ИСЛАМА В НАЦИОНАЛЬНОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

Религия как форма общественного мышления является сложным феноменом. Областью отражения отношений миф-религия является магия-религия. Магия тесно связана с одной стороны с мифологией, а с другой с религией. Магия практика колдовства, основанная на систему мифологическо-религиозных представлений. Идеологическую базу и основу верований составляет мифология и примитивные религиозные представления. Религиозные представления обладают монотеистической и политеистической структурой. Самым спорным вопросом тюркской религиозной истории является концепт «религия тенгрианство». «Тенгрианство» это название данное исследователями системе верований, в центре которой стоит образ Тенгри. Древним тюркам Аллахом служил Тенгри. В Тенгрианстве наблюдается переход от политеистических верований к монотеизму. Следы этого больше всего сохранились в «Книге моего Деда Коркута». В Азербайджанском фольклоре переход к Исламу были сохранены на многих уровнях и их элементах: Идея- Тенгри-Аллах, Космография: Учмаг-Рай, Даму-Ад. Паремииология: фольклор речи. Поведенческие формулы обряда. Ашугское творчество.

Ключевые слова: фольклор, Азербайджанский фольклор, религия, Ислам, миф-религия, магия-религия, политеизм, монотеизм, тенгрианство

Açar sözlər: folklor, Azərbaycan folkloru, din, İslam, mif-din, magiya-din, politeizm, monoteizm, tanrıçılıq

Din ictimai şüur forması kimi son dərəcə mürəkkəb fenomendir. Haqqında saysız-hesabsız fikirlər deyilmiş, təriflər verilmiş, münasibətlər ifadə olunmuş “din” konseptini bizim burada fenomen, yəni hələ öyrənilməmiş, dərk olunmamış məsələ adlandırmağımız elə ona mövcud münasibətlərdən irəli gəlir.

Azərbaycanda din mövzusu sovet dönəmində, sözün hərfi mənasında, çox qorxulu və yasaq mövzu idi. Burada heç bir fərdi təşəbbüsə, şəxsi “yaradıcılığa” yol vermək olmazdı. Bütün yazılar elm sahəsindən, mövzusunun və janrından asılı olmayaraq, Moskvadan gələn ideoloji ustanovkalar əsasında yazılırdı. Antidin mahiyyət daşıyan və əsas etibarilə təbliğati xarakter daşıyan bu saysız-hesabsız “əsərlərin” fəlsəfi mahiyyətini dinin uydurma olması haqqındakı tezis təşkil edirdi. Azərbaycandilli ədəbiyyatlarda dinə bu materialist baxış müasir maskirovkalar altında bu gün də davam edir. Folklordın, mifologiyadın münasibətlərinə baxış da bu çərçivədə davam etməkdə olub, sovet epoxasında deyilənlərin təkrarından ibarətdir. Lakin keçən dönəmlərdən fərqli olaraq, müasir folklorşünaslıq tədqiqatlarında bir ideoloji azadlıq var: tədqiqatçı dinə əsaslanan görüşlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilir. Bu, xüsusilə təsəvvüf folkloru, o cümlədən folklordakı dini mənşəli obraz və motivlərlə bağlı yazılarda açıq görünür. İndi əksinə, tədqiqatçılar antidini baxışlarını gizlətməyə, pərdələməyə çalışırlar. Buna müasir Azərbaycan ictimai fikrində gedən proseslər də öz təsirini göstərir.

Görkəmli rus-sovet etnoloqu S.A.Tokarev yazır ki, “Din və mifologiyanın münasibətləri məsələsi müxtəlif istiqamətlərə məxsus olan alimlər tərəfindən fərqli həll olunmuşdur. Əsasən hind-Avropa və qismən də başqa xalqların mifoloji materialını ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiq etməyə başlayan köhnə mifoloji (astral-mifoloji, naturalist) məktəb bu məsələni birbaşa formada qoymurdu. Ona görə ki, din (xristianlıq, islam, iudaizm və s.) o dövrdə ancaq mürəkkəb dini təlim hesab olunurdu. Mifologiya isə qədim poeziya kimi qəbul olunurdu. Həm də mifoloji məktəbin nümayəndələri mifologiyanı bu mənada xalq dini inanclarından ayırmırdılar” (5, . 376).

Burada diqqəti cəlb edən ən mühüm məqam mifologiyadan, başqa sözlə, mifologiya elmindən dinə olan baxışdır. Və göründüyü kimi, mifoloji məktəbin nümayəndələri dinlə mifologiya arasında elə ciddi sərhəd qoymur, bunları vahid poetik sistem daxilində götürürdülər.

S.A.Tokarevin dinə başqa bir əsərində verdiyi tərif də bu materialist ruhu özündə əks etdirir. O yazır: “Din sosial hadisədir. Dini təsəvvürlər heç vaxt fərdi yaşantı və hərəkətlərlə məhdudlaşmır: o, həmişə ictimai nizamın bu və ya digər faktı ilə ifadə olunur. Din insanın təsəvvür edilən fəvqəltəbii dünyaya olan münasibətidir. İnsan bu münasibət çərçivəsində heç vaxt təcrid olunmuş fərd kimi fəvqəltəbii dünyaya qarşı durmur. Din ideoloji forma kimi, yalnız insan şüurunda baş verən idraki proseslərə aid deyildir. O, insan fəaliyyətinin çox, ya az şəkildə, geniş qatlarını əhatə edərək, ictimai münasibətlərin səciyyəvi şəkillərini inikas edir və doğurur” (5, .39).

S.A.Tokarevin verdiyi bu tərif, ümumən, rəsmi sovet ideologiyasının hakim tezislərini özündə ifadə edir. Heç şübhəsiz ki, dini solumdan kənarında təsəvvür et-

mək olmaz: din, bu mənada, doğrudan da, sosial hadisədir. Lakin müəllifin yanaşmasında din yalnız sosial hadisə kimi tərif olunur. Bunun səbəbi çox aydın və üzəddir. Sosium/cəmiyyət – insan toplumu deməkdir. Marksist-leninçi fəlsəfə dini ilahi mənşəli hadisə yox, insan təxəyyülünün məhsulu hesab edir və bütün təfsirlər, nəzəriyyələr, baxışlar, konsepsiyalar, istisnasız olaraq, bu müddəanın üzərində qurulur.

Mif-din münasibətlərinin ifadə sahələrindən biri magiya-din münasibətləridir. Magiya bir tərəfdən mifologiya, o biri tərəfdən din ilə sıx bağlıdır. Dünyaca məşhur etnoqraf Ceyms Corc Frezer magiya haqqında yazır: “Magik düşüncə iki prinsipə əsaslanır. Onlardan birincisində deyilir: oxşarlıq oxşarlığı yaradır, yaxud nəticə öz səbəbinə oxşayır. İkinci prinsipə görə, bir dəfə bir-birinə toxunan əşyalar birbaşa ünsiyyətdən sonra uzaqdan uzağa da qarşılıqlı təsiri davam etdirirlər. Birinci prinsip bənzəmə (oxşamaq), ikincisi isə təmas, yaxud yoluxma qanunu adlana bilər” (7, 19).

Göründüyü kimi, magiya ilkin mifik-dini təsəvvürlər sisteminə əsaslanan cadugərlik praktikasıdır. Bu praktikanın ideoloji bazasını, inanc əsaslarını mifologiya, ibtidai dini təsəvvürlər təşkil edir.

Edvard Taylor yazır: “Əgər qısa şəkildə desək, magiyanın tarixdəki yeri belədir: o, öz əsas prinsipinə görə məlum sivilizasiyaların ən aşağı pilləsinə aiddir. Magiya dünyanın əqli inkişafında çox az rol oynamış ibtidai cəmiyyətlərində indi də bütün gücü ilə qorunmaqdadır” (4, 92).

Göründüyü kimi, Taylor da magiyanı sivilizasiyanın – mədəni düşüncə tarixinin ilk pilləsinə aid etməklə onu mifoloji təsəvvürlər səviyyəsində təsdiqləyir. Bu cəhətdən, magiya-din münasibətləri kontekstində söylənməmiş fikirlər bizə mif-din münasibətlərini antropoloji fikrin klassik nümunələri əsasında nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Mirça Eladeyə görə, inanc və mərasimlər bizi *magik* düşüncə sahəsinə çəkib aparır. Lakin biz xalq praktikasının magiyadan asılılığını qəbul etməklə düyünvurmanın (düyünçalmanın) ümumi simvolikasını magik mentallığın müstəsna yaradıcılığı kimi nəzərdən keçirməkdə haqlıyıq mı? Biz fikirləşmirik ki, bu, belə olub. Hətta hind-avropalılarda düyünvurma mərasim və simvolları xtonik-ay elementlərinə də malik olub, bundan irəli gəlməklə magik təsirlərlə yögrulsa da, təkcə əsil dini təcrübəni deyil, həm də insan və dünya haqqında ümumi təsəvvürləri əks etdirən sənədlərə də izah vermək lazımdır” (8, 200).

Müəllifin fikirlərindən bəlli olur ki, folklor mif və ritualların (inanc və mərasimlər) nümunəsində magiya ilə bağlıdır. Magiya həm də din (dini praktika) ilə bağlıdır.

C.C.Frezer miflə magiyanın qovuşduğu məqama diqqət yönəldərək yazır: “Bir sıra magik ayinlərdə ruhların müdaxiləsi nəzərdə tutulur: dualar və qurbanvermələr vasitəsilə onların xeyirxahlığını qazanmağa cəhd olunur. Bu hallarda magiya din ilə qovuşmada çıxış edir” (7, 53).

Buradan nə aydın olur? Frezerə görə, din tanrıya inam və bu inama əsaslanan həyat tərzidir. Əlbəttə, bu tərif öz ümumi konturları daxilində bizim tərəfimizdən də qəbul olunur. Dinin mövcudluğunun ilkin şərti inamdır, bu inam özü

ilə həmin dinin yaşam təcrübəsini və dini praktikanı gətirir. Frezer dini tanrıya və onun yaratdığı fəvqəladə varlıqlara inam və ilahi iradəyə tabe olma, magiyanı isə insanın ilahi iradəyə tabe olmayıb, fəvqəlgüclərə təsiretmə praktikasını kimi qəbul edir. Bu, mif-din münasibətləri kontekstində mifoloji şüur daşıyıcısı olan insanın da belə bir dindənənar “azadlığa” malik olduğunu ortaya qoyur.

Azərbaycan folklorşünasları içərisində mifologiya-din münasibətləri məsələsini S.Rzasoy araşdırmaqdadır. S.Rzasoyun bu mövzuda baxışları ilk dəfə sistemli şəkildə onun “Oğuz mifi və Oğuznamə eposu” adlanan monoqrafiyasının “Teoinformasiyanın Mifologiya və Din səviyyələri” adlanan yarımfəslində qoyulmuş (2, 35-39), daha sonrakı araşdırmalarında yeri gəldikcə inkişaf etdirilərək, “Şüurun inkişaf mərhələləri: mifoloji və tarixi şüur” adlanan tədqiqatında (3, 168-201) bitkin sistem halına gətirilmişdir. O, yer üzündəki bütün teoinformasiyalar tarixi baxımından iki mərhələyə ayrılır:

1. Teoinformasiyanın səmavi kitablara – ilahi vəhyələrə qədər olan tarixi;
2. Teoinformasiyanın səmavi kitablara başlanan tarixi (3, 194).

Müəllif, teoinformasiyanın səmavi kitablara (ilahi vəhyələrə) qədər olan tarixini – mifologiya, səmavi kitablara başlanan tarixini isə – din hesab edir. Beləliklə, S.Rzasoyun baxışlar sistemində mifologiya və din vahid teoinformativ sistemin tərkib hissələri kimi götürülür. S.Rzasoy bu informasiyanı “Vahid Dünya İnformasiyası” adlandırmışdır (1, 32). Yəni alimə görə, dünyanın, istisnasız olaraq, bütün maddi və mənəvi üsürlərini, təzahür, hal, forma və şəkillərini birləşdirən “vahid məlumat” var. Həmin məlumat, göründüyü kimi, ictimai şüurun mif, folklor və din formalarını da birləşdirir.

Bizim yanaşmamıza görə, dinə yanaşmada müxtəlif mövqələrin olmasına baxmayaraq, onu ən ümumi halda yaradılış ideologiyası, dünyagörüşü və sosial-mədəni davranış sistemi kimi götürmək olar. Bu cəhətdən, *din yaradılış ideologiyası kimi* bütün varlıq aləminin yaradılışından bəhs *edən ideoloji düşüncə sistemi, dünyagörüşü kimi* varlıq haqqında tam (bütöv) təsəvvürlər sistemi, *sosial-mədəni davranış sistemi kimi* insanlığın həyatını tarix boyunca sakral davranış sxemləri əsasında təşkil edən total davranış modelidir.

Dini təsəvvürlər politeist və monoteist struktura malikdir. Politeizm elmdə dinin ilkin mərhələsi kimi təsəvvür olunur. Bu inanclar islamaqədərki Azərbaycan folklorunda canlı şəkildə yaşamaqda idi. İslamın qəbulu ilə bu inanclar hər biri öz dərəcəsinə arxa plana keçib transformasiyalara uğrasa da, folklorumuzda öz izlərini saxlamaqdadır.

Politeist inanclar, əsasən, aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

1. Fetişizm – ayrı-ayrı predmetlərin canlı şəkildə təsəvvür olunmasıdır. Məsələn, nağıllarda güzgünün – gölə, darağın – meşəyə çevrilməsi və s. Bunlar əski dini-mifoloji, mistik-magik inancları özündə əks etdirir.

2. Animizm – hərfi mənada ruhlara inanc sistemidir. Azərbaycan folklorunda animistik inanc və obrazlar çox geniş yayılmışdır.

3. Totemizm – insanların heyvanlar, bitkilərlə qohumluğuna əsaslanan əski politeist düşüncə mərhələsidir. Azərbaycan folklorunda totemizm görüşləri

öz izlərini müxtəlif obrazlarda saxlamaqdadır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da əsas qəhrəmanların şəcərəsində heyvan-əcdad mütləq iştirak edir.

4.Şamanizm – insanlarla ruhlar arasında əlaqənin praktikasını və inanc əsaslarını əhatə edən əski mifoloji düşüncə sistemidir. Azərbaycan folkloru bu obrazı öz yaddaşına “qam” şəklində yazmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Qam-ğan” (“Şaman-xan”) adı var. Ənənəvi mədəniyyət sistemində falçılar, baxıcılar, cadugərlər və s. şamanların “xələfləridir”.

Türk din tarixinin ən mübahisəli məsələsi “tanrıçılıq dini” konseptidir. “Tanrıçılıq” (başqa adı ilə: “tenqrianstvo”) tədqiqatçıların mərkəzində Tanrı (Tenqri) obrazı duran inanc sisteminə verdiyi addır. Qədim türklər Allah adına Tanrını tanıyırdılar. Tanrıçılıqda politeist inanclardan monoteizmə keçid müşahidə olunur. Bunun izləri özünü daha çox “Kitabi Dədə Qorqud”da saxlamışdır.

İslama keçid mürəkkəb məzmunu malik proseslərlə müşayiət olunan prosesdir. Bu, ictimai şüurun yeni məzmunu total transformasiyası kimi çox mürəkkəb elmi məsələdir.

Azərbaycan folklorunda islama keçid özünü bir çox səviyyə və onlara aid elementlərdə qorumuşdur. Həmin elementlərin mövcudluğu onların islama keçidin əsas struktur elementləri olduğunu göstərir. Bu “keçid strukturları”, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

İdeya: Tanrı – Allah. İslam dini monoteist konsepsiya kimi bütövlükdə Allah ideyası üzərində qurulmuşdur. Allah islamda külli kainatın yaratıcısı kimi maddəüstü (laməkan və lazaman) ideyadır. Maddi aləm Allahdan başlanır və Allaha qaydır. Folklorda islama keçid özünü ilk növbədə “Tanrı-Allah” transformunda qorumuşdur. Azərbaycan dilində indi də Allah mənasında Tanrı kişi adı işlənməkdədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Tanrı-Təala” ifadəsi var ki, bu da birbaşa folklorda islama keçidin ideya əsaslarını nümayiş etdirir.

Kosmoqrafiya: Uçmaq – Cənnət, Damu – Cəhənnəm. İslam kosmoqrafiyasında aləm bu dünya və o dünyadan ibarət təsəvvür olunur. O dünya qeyri-maddi aləm olmaqla Cənnət və Cəhənnəmdən ibarətdir. Qədim oğuz eposunda Cənnət – “Uçmaq”, Cəhənnəm “Damu” adlanır ki, bu da folklorda islama keçidin kosmoqrafik əsaslarını nümayiş etdirir.

Paremiologiya – nitq folkloru. Azərbaycan folklorunda paremioloji vahidlər səviyyəsində islama keçidi inikas edən strukturlar vardır. Paremilər – nitq folkloru nümunələridir. Bunlar frazeoloji-ideomatik struktura malik olduğu üçün öz poetik quruluş və məzmununu əsrlər boyunca dəyişməz şəkildə qoruya bilər.

Mərasimi davranış formulları: toy, yas, xalq tamaşaları. Azərbaycan mədəniyyəti mərasimlərlə zəngindir. Mərasimlər milli yaddaşın mahafizəkar formalarıdır. Hər bir xalq yeni mədəni ideologiyaların təsirinə məruz qaldığı halda belə, qədim düşüncə tərzini özünü mərasimlərdə yaşatmaqda davam edir. Bu cəhətdən Azərbaycan toyları, yasları və s. islam dininin təsirinə məruz qalsa da, onlarda əski düşüncə tərzini özünü qorumaqdadır. Bundan dolayı mərasimi davranış formulları folklorda islama keçidin tədqiqi üçün zəngin material verir.

Qeyd edək ki, folklorda islama keçidin izləri daha çox “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda əks olunmuşdur. Bu səbəbdən də biz həmin eposu tanrıçılıqdan islama keçidin total modelləşdirici sistemi hesab edirik.

“Kitabi-Dədə Qorqud” bir epos kimi oğuz türklərinin etnokosmik düşüncəsini özündə bədii söz kodu ilə gerçəkləşdirən poetik sistemdir. Bu sistem total modelləşdirici xarakterə malikdir. Çünki bu eposda bir etnos kimi oğuz türklərinin varlığı total şəkildə modelləşmişdir. Bu mənada, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz etnosunun mikrostruktur modelidir. Oğuz makrostruktur etnos hadisəsi kimi bu eposda proyeksiya olunaraq bədii mikrostruktura çevrilmişdir.

“Dədə Qorqud” eposunun total modelləşdiricilik xassəsi onun etnosun varlığını həm də dinamikada (hərəkətdə olan halında) inikas etməsində ifadə olunur. Belə ki, epos oğuz xalqının həyatının “bir anını” əks etdirən bədii lövhə yox, etnosun hərəkət dinamikasını inikas edən sistemdir. Ona görə də “Dədə Qorqud” dastanında islama keçidin bütün səviyyələrini canlı şəkildə müşahidə və bərpa etmək olur.

“Azərbaycan folkloru və islam dini” mövzusunun ən funksional olduğu sahə aşıq yaradıcılığıdır. Bu sahə “folklor və islam” probleminin bütün mənalı elementlərini özündə əks etdirir. Belə ki, islam Azərbaycan folklorunda özünü ən parlaq şəkildə məhz “aşıq” işarəsi ilə bərqərar etmişdir. “Aşıq” birbaşa islami-təsəvvüfi konseptdir. Lakin o, Azərbaycan düşüncə məkanına “kənardan” gətirilmə konsept yox, transformasiyadır. Belə ki, aşığın sənətçilik paradixmasında əcdadı ozandır. Aşığa qədər Azərbaycan sənət tarixi ozanı tanıyır. İslama keçiddən sonra ozan aşığa transformasiya olunur. Lakin bu transformasiya birbaşa “Ozan-Aşıq” keçidindən ibarət olmayıb, “Ozan-Aşıq-Aşıq” üçlü strukturuna malikdir. Biz ozanı tanrıçılıq ideologiyasının sənət və yaradıcılıq paradixması hesab edirik. Ozan adı bizə istər etnoqrafik-tarixi qaynaqlardan, istərsə də “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələrindən məlum olan oğuz sənətçi tipidir. O, həm də musiqçidir: qopuz ozanın ayrılmaz atributudur. Ozanlar – xalq nəğməkarlarıdır: əsas peşələri oğuz igidlərinin qəhrəmanlıqlarını tərənnüm etməkdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Dəli Domrul” boyunda Dədə Qorqudun dilindən söylənmiş “Bu boy Dəli Domrulun olsun. Məndən sonra alb ozanlar söyləsin! Alın açuq comərd ərənlər dirləsin” ifadəsi ozanların funksional tipləri baxımından epos-dastan ifaçıları (söyləyiciləri) olduğunu göstərir. Ozanlar mənsub olduqları oğuz cəmiyyətinin dini ideologiyası baxımından tanrıçılıq ideologiyasının tərənnümçüləri idilər.

Aşıqşünaslıqda hakim olan təsəvvürlərə görə, aşıq – ozanın təsəvvüfi-islami transformasiyasıdır. Ancaq ozan-aşıq keçidini ozanın aşığa birbaşa transformasiyası kimi qəbul etmək mümkün deyildir. Burada təsəvvüf deyilən faktorun həlledici rolu var. İslamın qəbulu ilə oğuz-türk mədəniyyətinə “aşıqlıq” konsepti daxil olur. İlk aşıqlar təkkə-ocaqlarda fəaliyyət göstərən aşıqlar idilər. Sonradan milli mədəniyyətin total şəkildə islamlaşması kontekstində ozan və aşıq eyni sənət müstəvisini bölməli olur. Bu halda yeni dövrün sənət funksionerləri olan aşıq-aşıqlar aradan qalxmaqda olan oğuzçuluq epoxasının sənət və yaradıcılıq kontekstində daşıyıcıları olan ozanları assilimilyasiya edirlər.

“Aşıq” ideoloji konsepsiyası etibarilə islami-təsəvvüfi hadisədir. O, fəlsəfi əsasları etibarilə “vəhdəti-vücut” təliminin daşıyıcısı, islami-təsəvvüfi statusu

etibarilə “haqq aşığıdır”. Bu gün sırf sənət və yaradıcılıq hadisəsi sayılan aşıqlar öz başlanğıcını “haqq aşığı” obrazından götürürlər. “Haqq aşığı” – Allaha aşiq olan deməkdir: əsasında insanın öz yaradıcısına aşıqlığı durur. Bu aşıqlıq insanın öz Yaradıcısından qopması və bütün ömrü boyu Yaradıcıya doğru can atması sxeminə əsaslanır. Aşıqlər sonrakı epoxalarda nə qədər dəyişsələr də, Allaha aşıqlıq aşiq poeziyasının bütün poetik mahiyyət və məzmununda yaşamaqda davam edir. Aşiq sənəti və yaradıcılığı sonrakı əsrlərdə modernləşməyə məruz qaldı. Lakin heç bir modernləşmələr, transformasiyalar aşiq şeirinin ideoloji-fəlsəfi əsaslarını təşkil edən “vəhdəti-vücut” təlimini dağıda bilmədi. Aşiq şeiri bütün əsrlər boyunca yaradılmışın Yaradana doğru qayıdış yolunu (ürucu, salikliyi, təriqi) sxemləşdirən Şəriət-Təriqət-Mərifət-Həqiqət modeliindən ayrı düşmədi. Bu gün aşıqların vəhdəti-vücut haqqında heç bir elmi təsəvvürləri olmasa da, onlar yenə də öz poeziyalarında bu poetik-ideoloji vahidlərlə “işləyirlər”.

Azərbaycan aşıqşünaslığında əsasən son dövrlərdə yayılmış yanlış təsəvvürlərə görə, aşiq poeziyasının ideoloji əsaslarını yalnız təsəvvüfi-irfani görüşlər təşkil edir. Əslində, belə deyil. Azərbaycan el-aşiq şeirində çoxlu sayda sənətkarlar var ki, onlar öz yaradıcılığında sırf islami görüşləri tərənnüm etmişlər.

İslam ortodoksal görüşlər sistemidir. Onun əsasında Quran və şəriət durur. Xalq poeziyasının bir çox görkəmli nümayəndələri öz yaradıcılıqlarında sırf islami görüşlərə əsalanmış, Quran və şəriət ölçülərindən qırağa çıxmamışlar.

Apardığımız müşahidələr göstərir ki, ortodoksal islam özünü xalq poeziyasının strukturunda üç əsas səviyyədə göstərir: ideya səviyyəsi; obraz səviyyəsi; motiv səviyyəsi.

Heterodoks-islami görüşlər özünü bir çox el şairləri ilə bərabər, əsasən, aşıqların yaradıcılığında göstərmişdir. Çünki aşiq poeziyası birbaşa təsəvvüfi-silami görüşlərlə bağlıdır. Təsəvvüf bir ideologiya kimi heterodoks təlimdir. O, gerçəkliyin ilahi sxemi kimi Şəriət-Təriqət-Mərifət-Həqiqət sxeminə əsaslanır. Bu sxemin əsasında ortodoks pilləni Şəriət təşkil edir. Lakin təsəvvüf ortodoks pilləni adlayaraq heterodoks pillələrə daxil olur. Bu pillələr ortodoks islam tərəfindən qəbul olunan Heterodoks islam özünü el-aşiq poeziyasının strukturunda üç əsas səviyyədə göstərir: ideya səviyyəsi; obraz səviyyəsi; motiv səviyyəsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Rzasoy S. Nizami poeziyası: Mif-Tarix konteksti. Bakı: Ağrıdağ, 2003, 212 s.
2. Rzasoy S. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu. Bakı: Səda, 2007, 181 s.
3. Rzasoy S. Şüurun inkişaf mərhələləri: mifoloji və tarixi şüur // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XLI kitab. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s. 168-201
4. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва: Политиздат, 1989, 574 с.
5. Токарев С.А. Религия и мифология / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 376-378
6. Токарев С.А. Ранние формы религии. Москва: Издательство политической литературы, 1990, 622 с.
7. Фрезер Дж.Дж. Золотая ветвь. Москва: Издательство политической литературы, 1984, 703 с.
8. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Москва: Ладомир, 2000, 414 с.